

UDK: 329(497.5)HSS,,1923"
Izvorni znanstveni članak
Primljeno: 22. XII.1993.

Stjepan Radić i kraljevski panduri: odjeci Borongajske skupštine 1923.

BOSILJKA JANJATOVIĆ

Institut za suvremenu povijest, Zagreb, Republika Hrvatska

Na temelju do sada u literaturi neiskorištene arhivske građe – izvješća zagrebačke policije i upravnih organa vlasti – kao i tadašnjeg novinstva, u članku se obrađuje tijek i sadržaj skupština Hrvatske republikanske seljačke stranke održanih u Zagrebu 15. travnja 1923. godine te njihovi odjeci na području Hrvatske. Oni su pokazali širinu utjecaja te stranke i njezina vođe među hrvatskim seljaštvom.

U sustavu represija naspram svakog oblika oporbe monarhiji i unitarističko-centralističkoj organizaciji države vladajući režim u Kraljevstvu SHS, odnosno Kraljevini SHS¹ – od samog osnivanja nove države u prosincu 1918. godine – s osobitom je pozornošću pratio svaku ili gotovo svaku akciju Stjepana Radića i njegove Hrvatske republikanske seljačke stranke (HRSS).

Nakon stvaranja te države Stjepan Radić i njegova stranka ubrzo su postali glavni i najjači oponenti karadorđevićevskoj monarhiji i njezinu velikosrpskom režimu u cijeloj državi, a naročito u Hrvatskoj.² Zato su stranka i njezin vođa bili izloženi stalnim progonima i kaznama: nastojalo ih se onemogućiti pravnim i raznim drugim sredstvima.³

Osobito se pažljivo pratilo održavanje javnih skupova stranke, a naročito onih na kojima je govorio sam Stjepan Radić. Organi vlasti – od upravnih do žandarmerije, pa čak i vojske – pomno su pratili te skupštine i izvješćivali nadređene organe o njihovu tijeku i sadržaju. To nije bila samo uobičajena

¹ Ovaj drugi naziv pojavljuje se nakon donošenja Vidovdanskog ustava 28. lipnja 1921.; tek 1929. država dobiva ime Kraljevina Jugoslavija

² Usp. Josip Horvat, *Politička povijest Hrvatske*, Zagreb, 1938. i 1989., knj. II.; Rudolf Horvat, *Hrvatska na mučilištu*, Zagreb, 1942. i 1992. (pretpisak); Otokar Keršovani, *Povijest Hrvata*, Rijeka, 1971.; Bogdan Krizman, *Korespondencija Stjepana Radića*, knj. I., Zagreb, 1972.; knj. II. a i. mj. 1973.; Ivan Mužić, *Stjepan Radić u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca*, Ljubljana, 1987.; Trpimir Macan, *Povijest hrvatskog naroda*, Zagreb, 1992.; Vladko Maček, *Memoari*, Zagreb, 1992.; Franjo Tuđman, *Hrvatska u monarhističkoj Jugoslaviji 1918–1941*, knj. I. i II., Zagreb, 1993.

³ Usp. B.Janjatović, *Progoni triju političkih grupacija u Hrvatskoj (1918–1921)*, *Historijski zbornik*, XLV/1992., 89 i dalje, gdje je navedena i druga literatura.

rutinska provjera gledišta stranke i njezina vođe već nakana pronalaženja elemenata kažnjivoga.⁴ Iz svih tih izvješća, pa i same njihove redovitosti, može se zaključiti da je režim nastojao otkriti namjere toga svoga jakog oponenta, bojeći se otpora hrvatskih seljačkih masa koje su ga podržavale te širenja utjecaja HRSS-a i samoga Radića na seljaštvo diljem države; osobito je to bio slučaj nakon izbornih uspjeha stranke ne samo u Hrvatskoj nego i u nekim drugim dijelovima države.⁵

Nakon velika izborna uspjeha HRSS-a na skupštinskim izborima 18. ožujka 1923. godine, kada je stranka dobila 70 mandata u Hrvatskoj i u BiH, pitanje daljnjega Radićevog političkog djelovanja postaje za režim još akutnije. Iako je vladajuća Radikalna stranka s Nikolom Pašićem na čelu uspjela dobiti najveći broj mandata, nije imala apsolutnu većinu u novoizabranom parlamentu. Postavilo se pitanje hoće li ovaj put⁶ Radić poslati izabrane zastupnike s liste HRSS-a u beogradsku skupštinu. Skupština je imala započeti rad 16. travnja 1923.; radilo se o tome da bi dolaskom hrvatskih zastupnika opozicija radikalnoj vladi bila znatno osnažena, a pogotovo zato što je baš u to vrijeme – na Radićevu inicijativu – došlo do načelnog sporazuma HRSS-a s Jugoslavenskom muslimanskom organizacijom (JMO) i sa Slovenskom ljudskom strankom (SLS), koje su također imale mandate u beogradskoj skupštini. Sporazum između tih stranaka postignut je u pogledu revizije Vidovdanskog ustava, tj. promjene unutrašnjeg uređenja države.⁷ Ta mogućnost zasigurno nije odgovarala ni glavnom arbitru u političkom životu države – kralju Aleksandru.⁸ Zbog toga su vladajuće strukture nastojale podrobnije ispitati Radićeva gledišta i namjere. Može se pretpostaviti da su, među ostalim, s tim ciljem radikali primili Radićeve izaslanike u Beograd, a zatim poslali svoje predstavnike u Zagreb na pregovore s Radićem i predstavnicima JMO-a i SLS-a. Zagrebački su pregovori

⁴ Tako je npr. optužnica protiv S. Radića podignuta u Zagrebu 2. lipnja 1920. godine zasnovana na policijskim izvješćima o njegovim govorima na skupštinama HRSS-a u Zagrebu, Vrapču i Galdovu sadržavala optužbe od verbalnog delikta – uvrede veličanstva – do niza optužaba zbog navodna podrivanja države.

⁵ Velik broj takvih izvješća danas se čuva u Hrvatskomu državnom arhivu (dalje: HDA) u fondu Predsjedništva Zemaljske vlade (PRZV), odnosno Pokrajinske uprave za Hrvatsku i Slavoniju (dalje: PRPU), a ima ih i u Arhivu Instituta za suvremenu povijest, grupa XXI.

⁶ Nakon izbora za Konstituantu 28.XI.1920. Hrvatsko narodno zastupstvo – narodni zastupnici izabrani na listi HRSS-a, donijelo je odluku da ne ide u beogradsku skupštinu. Odluka je donesena 7. prosinca 1920., a javnost je o njoj izviješčena sljedećeg dana na skupštini stranke u Zagrebu u nazočnosti velikog broja seljaka i građana. Usp. o tome V. Maček, *Memoari*, 59–60.

⁷ Više o tome: V. Maček, *Memoari*, 64; Živko Avramovski, *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji. Godišnji izvještaji Britanskog poslanstva u Beogradu 1921–1938*, knj. I., Beograd–Zagreb, 1986., 187 i dalje (izvještaj za 1923.); B. Krizman, *Korespondencija*, knj. II, 84 i dalje. Vidi i bilj. 2.

⁸ O autoritarnosti kralja Aleksandra usp. Josip Horvat, »Hrvatski mikrokozam između dva rata (1919–1941)«, Rad JAZU, knj. 400, Zagreb, 1983., 277 i dalje. O odnosu kralja i Radića, doduše u nešto kasnijem razdoblju, Horvat piše na i. mj., 286 i dalje; o utjecaju kralja Aleksandra na politički život usp. i Ljubo Boban, *Maček i politika HSS-a 1928–1941*, knj. I., Zagreb, 1974., 9 i dalje.

održani 12. i 13. travnja 1923. Rezultat svih tih pregovora bio je tzv. Markov protokol, diokument koji je pokazao da Radić ni ovaj put nije spreman poslati hrvatske narodne zastupnike u Beograd ne bude li mogućnosti promjene unutrašnjopolitičkih odnosa u pravcu stjecanja ravnopravnosti Hrvatske u sklopu Kraljevine SHS.⁹

No, unatoč tome režim nije bio sasvim uvjeren u to da Radić neće poslati zastupnike u Beograd, a nije bio siguran ni u sljedeće Radićeve poteze, pa je dalje provjeravao i istraživao Radićeve namjere. Poduzeo je čak i neuobičajenu mjeru – ispitao je političko raspoloženje u mnogim mjestima diljem Hrvatske.

Neposredni povod tom ispitivanju bila je velika skupština HRSS-a, koja je održana tijekom dopodneva 15. travnja 1923. godine na Borongaju, tadašnjem rubnom zagrebačkom području, te njezin nastavak, istog dana popodne, u prostorijama Hrvatskog sokola na Wilsonovu trgu u središtu Zagreba. Obje je skupštine pomno pratila zagrebačka policija. Njezina su izvješća o tim skupštinama očito bila osnova za ispitivanje Radićeva političkog mišljenja i njegova utjecaja na buduće političke događaje. Ispitivanje je pokrenuto najvjerojatnije po naredbi iz Beograda, a izveli su ga po nalogu čelnika Odjeljenja za unutarnje poslove Predsjedništva Pokrajinske uprave za Hrvatsku i Slavoniju (dalje: Pokrajinska uprava) podređeni upravni organi s tog područja. O tome je dosta podataka sačuvano u arhivskoj građi koji do sada nisu obrađivani.¹⁰

Radi se o dva policijska izvješća u Borongajskoj skupštini i njezinu nastavku u dvorani Hrvatskog sokola; napisana su istog dana kad su skupštine održane, tj. 15. travnja 1923.¹¹ Ta su izvješća očito bila u neposrednoj vezi sa spomenutim nalogom za ispitivanje, a on je izdan 16. travnja 1923.¹² Iako je zadaća tih policijskih izvješća zasigurno bila registriranje činjenica koje bi se mogle upotrijebiti protiv S. Radića i HRSS-a, ipak su ti izvještaji kao prvi pisani materijali o održanim skupštinama nezaobilazan izvor za njihovu rekonstrukciju. U usporedbi s izvješćima HRSS-a, koja su objavljena tri dana kasnije u »Slobodnom domu«¹³, uglavnom su korektni prikaz obje skupštine. Uz to, policijsko izvješće o nastavku Borongajske skupštine u dvorani Hrvatskog sokola je, uz izvješće iz »Slobodnog doma«, važan izvor za prikaz njezina tijeka i sadržaja. I ta je skupština u središtu Zagreba, naime, imala određeno mjesto u javnom iskazivanju Radićeva mišljenja o vladajućem poretku te o mogućnostima i uvjetima njegova političkog djelovanja. Također je, bez sumnje, pridonijela odluci o ispitivanju političkog mišljenja i odjeka Radićevih govora diljem Hrvatske.¹⁴

⁹ V. Maček, *Memoari*, 65; vidi i bilj. 2 i 7.

¹⁰ HDA, PRPU, 6–14 3582 Prs 1923, kut. 35.

¹¹ Isto, izvješće Predsjedničkog ureda kr. redarstvenog ravnateljstva u Zagrebu br. 4999 Prs od 15. IV. 1923. U PRPU je zaprimljeno pod br. 3710 Pr 1923. Odnosi se na dopodnevnu skupštinu HRSS-a u Borongaju (dalje: spis Predsjedništva br. 3710 Pr). O popodnevnoj skupštini HRSS-a održanoj u dvorani Hrvatskog sokola isto je ravnateljstvo izvjestilo Pokrajinsku upravu novim izvješćem, ali pod istim brojem. Ovo drugo izvješće je zaprimljeno u PRPU istoga dana tj. 15. IV. 1923., ali pod br. 3732 Pr (dalje: spis Predsjedništva, br. 3732 Pr).

¹² Isto, okružnica PRPU-a, Odjela za unutrašnje poslove br. 3744 Pr. od 16. IV. 1923.

¹³ *Slobodni dom*, 18. IV. 1923.

¹⁴ Vidi bilj. 10. i 11.

Spisi o ispitivanju odjeka skupštine također su nastali djelovanjem organa vlasti: to su izvješća velikih župana odnosno njihovih zamjenika ili vršitelja te dužnosti, kao i kotarskih predstojnika, i, unatoč tendencioznosti njihovih sastavljača, važan su izvor za utvrđivanje širine utjecaja HRSS-a i njezina vode u hrvatskom seljaštvu. Nastali su u razdoblju između 22. travnja i 7. lipnja 1923. godine – o čemu će kasnije biti još riječi.¹⁵

Ovaj je rad pokušaj da se na temelju te arhivske građe i tadašnjeg novinstva upotpune rezultati dosadašnje literature, koja je, služeći se HRSS-ovskim izvorima, opisala i interpretirala Borongajsku skupštinu kao dio političkog programa i kao pokazatelj utjecaja HRSS-a i Radića u hrvatskom narodu, ne spominjući uopće skupštinu u dvorani Hrvatskog sokola.¹⁶ Uz to, pokazat će se odnos organa vlasti prema toj najjačoj hrvatskoj oporbenoj političkoj stranci i njezinom vodi – koji se usprkos, a možda upravo zbog toga, rezultatima skupštinskih izbora kao i širine utjecaja u hrvatskom seljaštvu i hrvatskom narodu razvijao u znaku represije.

I.

Iščekivanje uoči Borongajske skupštine

Vladajuće su strukture s određenom zebnjom očekivale Borongajsku skupštinu HRSS-a, najavlјenu 5. travnja 1923.¹⁷ Bilo je to ne samo zato što se nije znalo hoće li ona označiti preokret u politici HRSS-a nego i zato što se očekivao i što je bio najavlјen dolazak velikog broja seljaka i drugih pripadnika te pristaša HRSS-a u Zagreb. Također se nije moglo predvidjeti kako će tako velik broj sudionika skupštine prenijeti svoje mišljenje o Radićevoj daljnjoj politici diljem Hrvatske, a pogotovo ne kakve će to imati utjecaje i posljedice na ponašanje stranke u političkom životu uopće, ali i u svakome pojedinome mjestu posebno.¹⁸

Neizvjesnost se u političkim krugovima očitovala u rasponu od mogućnosti da će Radić na skupštini navijestiti uvjete sporazuma »sa predstavnicima srpskog naroda«¹⁹ do straha da će proglasiti hrvatsku seljačku republiku.²⁰ Određenu napetost u vladajućim političkim strukturama, bez obzira na spomenute pregovore, pokazuju i vijesti o tome da je Pašićeva vlada upravo tada zatražila od pokrajinskih namjesnika u Zagrebu, Ljubljani, Sarajevu i Splitu mišljenje o hitnom ukidanju pokrajinskih vlada, te najavila promptno provođenje uredbe

¹⁵ Vidi bilj. 10.

¹⁶ J. Horvat, *Politička*, n. dj., 256 i dalje; R. Horvat, *Hrvatska*, n. dj., 172 i dalje; B. Krizman, *Korespondencija*, n. dj., 85 i dalje; I. Mužić, *Stjepan Radić*, n. dj., 122 i dalje; F. Tudman, *Hrvatska*, n. dj., 393 i dalje – spominju i obrađuju samo Borongajsku skupštinu.

¹⁷ R. Horvat, *Hrvatska*, n. dj., 165

¹⁸ Vidi bilj. 10.

¹⁹ *Jutarnji list*, 14. IV. 1923., 3, »Seljački dan u Zagrebu«.

²⁰ Vidi bilj. 10.

o podjeli zemlje na oblasti.²¹ Na kraju, bilo je mišljenja da je vlada počela tajne pregovore s demokratima Svetozara Pribičevića, koji je dobio malen broj mandata u ožujskim izborima²².

U takvoj političkoj situaciji vlasti su nastojale pronaći razloge za otežavanje održavanja najavljene skupštine HRSS-a.²³ Pokrajinska je uprava u Zagrebu, očito po napatku iz Beograda, dopustila održavanje zborovanja na zagrebačkoj periferiji, a ne u središtu grada.²⁴

Činilo se da će i atmosferske prilike ići na ruku tim pokušajima. Izgledalo je da će obilna kiša, koja je lijevala čitavu noć između subote 14. i nedjelje 15. travnja, i koja je u blato pretvorila livade na Borongaju (spadale su u općinu Vukomerec, pa se o njima govori kao o Vukomerečkim livadama) gdje se skupština imala održati, otežati a možda i onemogućiti početak i tijek skupštine.²⁵ Kiša je lijevala i u vrijeme određeno za početak skupštine, kada se već na mjestu zborovanja skupilo veliko mnoštvo seljaka i drugih zainteresiranih sudionika. No, nevjerojatno se ipak donekle smirilo oko 11 sati i 30 minuta, pa je skupština mogla početi. Završila je oko 14 sati i 15 minuta pjevanjem hrvatske himne »Lijepa naša domovino«. Na kraju skupštine sam je Radić pozvao sudionike na njezin nastavak u dvorani Hrvatskog sokola na Wilsonovom trgu s

²¹ Kralj Aleksandar je 26. VI. 1922. donio Uredbu o podjeli zemlje na oblasti po kojoj je Kraljevina SHS podijeljena na 33 oblasti; hrvatske su zemlje podijeljene na šest oblasti, od hrvatskog je područja oduzet dio koji je Hrvatska unijela u Kraljevstvo SHS, Međimurje je pripalo Mariborskoj oblasti, a Kastav je ušao u Ljubljansku oblast. Uredba nije odmah provedena a izazvala je kritiku osobito u Hrvatskoj. Vidi bilj. 2; Lj. Boban, *Hrvatske granice od 1918. do 1991. godine*, Zagreb, 1992., 23 i dalje.

²² *Slobodni dom*, 18. IV. 1923., »Druga sjednica hrvatskoga narodnog zastupstva«. Te su vijesti stigle u Zagreb, kako je na sjednici zastupstva rekao S. Radić, u petak 13. IV. 1923., dakle, u vrijeme pregovora s radikalima. O S. Pribičeviću usp. Hrvoje Matković, *Svetozar Pribičević u opoziciji (1928–1936)*, Zagreb, 1973.

²³ Organizacija HRSS-a iz Novske uputila je molbu Direkciji državnih željeznica u Zagrebu da organizira pojačani promet vlakovima 14. i 15. travnja na pruzi Novska–Dugo Selo–Zagreb, kao i da se 15. travnja organizira izvanredni vlak koji bi oko 8 sati stigao u Zagreb. Uz to je predložila da ti vlakovi stanu u Čulincu kako se postaja Zagreb ne bi opteretila velikim brojem putnika, a skupština se i onako održava »na Borongaju između Čulince i Zagreba«. Tu je molbu Direkcija proslijedila Pokrajinskoj upravi 11. IV. 1923. Predsjedništvo Pokrajinske uprave je 12. IV. 1923. odgovorilo da je na molbu HRSS-a skupština dopuštena, ali »da nema razloga da ulazi u pitanje saobraćaja«. Odgovor je sastavio dr. Milovan Zoričić, a potpisao ga je i odobrio sam namjesnik dr. Ernest Čimić. (HDA, PRPU 6–14 3582 Prs 1923).

²⁴ U *Jutarnjem listu* je 14. IV. 1923. godine posebno istaknuto mjesto održavanja skupštine: »na pašnjaku u šumici Borongaj, južno od Maksimira« odnosno »oko 2 km od maksimirske malte prema Savi, cestom Svetice–Borongaj, s onu stranu željezničke pruge«.

²⁵ Svi opisi skupštine, odonih u tadašnjim novinama preko policijskih izvješća do onih u literaturi, naglašavali su jačinu kiše: *Jutarnji list*, 16. IV. 1923., *Hrvat*, 16. IV. 1923.; HDA, PRPU 6–14 3582 Prs 1923, spis Predsjedništva 3710 Pr. Vidi i bilj. 2 i 7; u novinama koje su najavljivale Borongajsku skupštinu naglašeno je da će u slučaju nevremena biti održano desetak skupština u zatvorenom prostoru (*Jutarnji list*, 14. IV. 1923. i *Hrvat*, 14. IV. 1923.) Sam je Radić u nastavku skupštine u dvorani Hrvatskog sokola naglasio da je nevjerojatno otežalo tijek cijelog zborovanja. (HDA, PRPU 6–14 3582 Pr 1923, spis Predsjedništva br. 3723 Pr).

početkom u 16 sati istog dana, zato što zbog nevremena nisu mogli istupiti svi predviđeni govornici.²⁶

Procjene broja sudionika

Čini se da je po prvi put u Zagrebu, a i u Hrvatskoj, održana tako masovno posječena politička skupština.²⁷ Seljaci i drugi članovi te pristaše HRSS-a u izuzetno velikom broju došli su te nedjelje 15. travnja 1923. na zbornu mjesto. Bilo ih je ne samo iz zagrebačke okolice nego i iz raznih mjesta tadašnje Hrvatske – od Slavonije do Hrvatskog primorja i Gorskoga kotara, od Hrvatskog zagorja i Podravine do Dalmacije. Došli su čak iz BiH. U Zagreb se stizalo ponajviše pješice, ali i vlakovima i drugim prijevoznim sredstvima, i to još od subote navečer. U nedjelju ujutro, svrstani u povorke, sa zastavama, transparentima i glazbama sudionici skupa prošli su zagrebačkim ulicama (Zrinjecom, Jelačićevim trgom, Jurišićevom, Draškovićevom i Vlaškom) od središta grada do periferije, do mjesta održavanja skupštine. Priključili su im se i brojni građani Zagreba.²⁸ Tako su se ne samo na mjestu zborovanja nego i po zagrebačkim ulicama vijorile zastave mjesnih organizacija HRSS-a s izvezenim elementima hrvatskoga grba i parolama: »živjela Republika«, »Republika cijelom svijetu dika« i »Vjera u Boga i seljačka sloga«. Slično su bila okićena i prilazna mjesta zborovanju,²⁹ te tribina,³⁰ s koje je govorio vođa HRSS-a Stjepan Radić i drugi govornici na skupštini.³¹

Procjene broja sudionika skupštine u mnogome govore o političkim odnosima, a osobito o odnosu režima prema HRSS-u. Dok je sama HRSS nakon skupštine iznijela procjenu o otprilike 120.000 sudionika,³² zagrebačka policija u svom izvješću pokrajinskom namjesniku dr. Ernestu čičiću navela je brojku

²⁶ Isto, spis Predsjedništva br. 3710 Pr; *Slobodni dom*, 18. IV. 1923.

²⁷ J. Horvat, *Politička*, n. dj., 255; R. Horvat, *Hrvatska*, n. dj. 174.

²⁸ S. Radić je iz palače Prpić na Zrinjecu, koja je 1924. postala »Seljački dom«, pozdravljao povorke seljaka na njihovu putu prema Borongaju. Na zagrebačkim su ulicama bili raspoređeni redari – članovi HRSS-a, koji su upućivali povorke prema mjestu zborovanja. (*Novosti*, Zagreb, 16. IV. 1923.)

²⁹ Na raskrižju Maksimirske ceste i putova kojim se išlo na zbornu mjesto bili su istaknuti planetni transparenti s parolama: »Živila seljačka republika« i »K seljačkoj republikanskoj slobodi« (HDA, PRPU 5–14 3582 Pr 1923, spis Predsjedništva br. 3710 Pr.).

³⁰ Isto. Nad tribinom su se vijorile zastave s napisima: »Republika mira i rada – narod sobom nek' vlada«, »Vjera u Boga i seljačka sloga«, »Živila hrvatska seljačka neutralna republika«.

³¹ J. Horvat u svojoj knjizi *Politička*, 256–261, donosi Radićev govor na Borongajskoj skupštini prema stenografskim bilješkama, ali ne navodi tko ih je pisao. R. Horvat u svojoj knjizi *Hrvatska*, 172–173 i 174–181, čini isto, ali ne precizira odakle je preuzeo taj govor. U usporedbi sa stenografskim zapisom toga govora, koji je sačinio ing. August Košutić i koji je objavljen u *Slobodnom domu* 18. IV. 1923. vidi se da ni jedan ni drugi Horvat nisu donijeli u cijelosti Radićev borongajski govor, a također niti onaj na skupštini u Hrvatskom sokolu. obojica Horvata ne spominju poimence druge govornike; ove posljednje navode, rezimirajući njihove govore, spomenuta policijska izvješća i *Slobodni dom*, 18. IV. 1923.

³² *Slobodni dom*, 18. IV. 1923.; tu brojku preuzima i F. Tuđman, *Hrvatska*, 394.

od 20.000 do 25.000 prisutnih.³³ Novine sklone HRSS-u pisale su o otprilike 100.000 nazočnih,³⁴ a one prorežimske ili glasila političkih stranaka protivnih HRSS-u ponavljale su policijsku procjenu.³⁵ Danas nije moguće utvrditi točan broj sudionika te skupštine iako se kao objektivna u literaturi spominje brojka od 80.000 nazočnih.³⁶ No, valja reći da je broj sudionika skupštine – pa čak i onaj iz policijske procjene bio ogroman za tadašnji Zagreb i njegovih oko 109.000 stanovnika,³⁷ a dakako i za cijelu Hrvatsku, pa i Kraljevinu SHS.³⁸

Nastavak skupštine u zatvorenom prostoru, u dvorani Hrvatskog sokola, u središtu Zagreba, okupilo je znatno manji broj sudionika: uz brojne izabrane zastupnike s liste HRSS-a³⁹ bilo je toj skupštini nazočno oko 3.000 sudionika, kako navodi policijsko izvješće.⁴⁰ Sama HRSS nije o broju sudionika te skupštine izvijestila javnost,⁴¹ ali je i navedena policijska procjena izuzetno velika za okupljanje u zatvorenom prostoru te za zagrebačke i općenito za hrvatske tadašnje prilike. Na taj su skup dolazile manje grupe seljaka, i to od 16 sati na dalje, »sve dok se nije napunila dvorana«⁴². Oni su došli pješčice s Borongaja noseći zastave mjesnih organizacija HRSS-a. Svirala je samo jedna glazba i to samo »rodoljubne pjesme«⁴³. Ta je skupština započela u 16 sati i 30 minuta, a završena je također pjevanjem hrvatske himne, vjerovatno dva sata kasnije.⁴⁴

Poruke skupštine

Osnovna poruka Borongajske skupštine i njezina nastavka u dvorani Hrvatskog sokola, bez obzira na oštru kritiku vladajućih struktura, bila je sporazumijevanje hrvatskoga sa srpskim narodom u bitnim pitanjima unutrašnjeg uređenja države radi ostvarenja ravnopravnosti i suverenosti Hrvata odnosno

³³ HDA, PRPU 6–14 3582 Prs 1923, spis Predsjedništva br. 3710 Pr.

³⁴ U *Jutarnjem listu*, 16. IV. 1923. navodi se brojka od 100.000 prisutnih; istu brojku navodi i list *Hrvat*, 16. IV. 1923.; tu brojku prihvaća i I. Mužić u navednom djelu, 123.

³⁵ List *Riječ*, 16. IV. 1923., kao i list *Politika* s istim datumom govore o brojki od 20.000 prisutnih. Zagrebačke *Novosti* su istaknule 16. IV. 1923. da se ne može reći koliko je bilo prisutnih, nego se može tvrditi da su se skupili »na prostoru s radiusom od 30 m: tu je bilo oko 200 zastava, 3 muzike i nekoliko desetaka konjanika«.

³⁶ J. Horvat, *Politička*, 255; R. Horvat, *Hrvatska*, 174.

³⁷ Usp. Mira Kolar-Dimitrijević, *Radni slojevi Zagreba 1918–1931*, Zagreb, 1973., 18 i dalje.

³⁸ Vidi bilj. 2.

³⁹ HDA, PRPU 6–14 3582 Prs 1923, spis Predsjedništva br. 3732; *Slobodni dom*, 18. IV. 1923.

⁴⁰ HDA, PRPU 6–14 3582 Prs 1923, spis Predsjedništva br. 3732 Pr.

⁴¹ U *Slobodnom domu*, 18. IV. 1923. opisana je skupština u dvorani Hrvatskog sokola, ali nije naveden podatak o broju sudionika.

⁴² HDA, PRPU 6–14 3582 Prs 1923, spis Predsjedništva br. 3732 Pr.

⁴³ Isto.

⁴⁴ U *Slobodnom domu*, 18. IV. 1923. kaže se da su sudionici skupštine u sumrak krenuli kućama.

Hrvatske. Ta je poruka naglašena i u Radićevim riječima,⁴⁵ a potvrđena je u mnogome i riječima drugih govornika.⁴⁶

Radić je izrekao žestoku kritiku vladajućeg poretka uspostavljenog 1918. godine kao i kritiku vladajuće partije; izjasnio se protiv apriornog prihvaćanja položaja Hrvata odnosno Hrvatske. Izrekao ih je zbog nasilja nad hrvatskim narodom, koji je tražio republiku i ravnopravnost. Kritika je bila upućena režimu, osobito zbog masovnog batinanja seljaka;⁴⁷ uz to, Radić je konstatirao da nitko od srbijanske strane – od seljaka preko intelektualaca raznih profila do ministra – nije dignuo glas protiv batinanja hrvatskog seljaštva,⁴⁸ pa su tako svi u Srbiji postali »sukrivcima toga nasilja« iako ga nisu svi provodili, a još manje naredili. Zatim je kritički govorio o netom završenim pregovorima s radikalima koji ne žele prihvatiti suverenost hrvatskog naroda; takvo stajalište pokazuje Radikalna stranka u cjelini, ali se ono očituje i u ponašanju njezinih istaknutih pojedinaca.⁴⁹ To neprihvaćanje posebnosti hrvatskog naroda Radić je ilustrirao i primjerom Bosne, koju radikali smatraju srpskom zemljom, bez obzira na drugačije činjenice, pa i bez obzira na rezultate izbora u ožujku, kada je sama HRSS i na tom području postigla znatan broj mandata.⁵⁰ što se tiče pregovora, Radić je naglasio da pregovara s radikalima zato što su oni dobili povjerenje srpskog naroda te zato što su na vlasti. Istaknuto je da je s njima pregovarati teško, ali ne i nemoguće, zato što iza njega i HRSS-a stoje izborni rezultati, podrška cijeloga hrvatskog naroda. Izborni rezultati 1920. godine bili su samo »manevri«,

⁴⁵ S. Radić je dva puta govorio na svakoj od spomenutih skupština. Bio je glavni govornik na obje: na Borongajskoj je govorio odmah iza dr. V. Mačeka, koji je otvorio skupštinu, a u dvorani Hrvatskog sokola kao treći, tj. čim je došao na skupštinu. Bio je i posljednji govornik na obje skupštine. Njegove govore su donijeli *Slobodni dom* (prema stenografskim zapisima) 18. IV. 1923. i, u nešto skraćenom obliku, spomenuta policijska izvješća. Ovdje treba reći da su policijska izvješća registrirala neke dijelove Radićeva govora koje nije prenio *Slobodni dom* – o čemu će nešto kasnije biti više riječi.

⁴⁶ Više o tim narodnim zastupnicima vidi u R. Horvat, *Hrvatska*, 158 i dalje.

⁴⁷ O nasilju nad seljacima usp. B. Janjatović, »Represija spram hrvatskih seljaka 1918.–1921.«, *Časopis za suvremenu povijest*, 1/1993., 25–34, gdje je navedena i druga literatura.

⁴⁸ U policijskim izvješću je navedena brojka od 20.000 izbatinanih seljaka, a *Slobodni dom* je donio broj od 30.000 seljaka koje su izbatinali organi vlasti.

⁴⁹ Polemiku između zagrebačkih i beogradskih političkih krugova, izraženu u raznim stranačkim glasilima, izazvala je primjedba S. Radića o jednom od vodećih radikala Ljubi Jovanoviću, za kojeg je rekao da je »politički magarac« zato što se na pregovorima u Beogradu ograđivao kako radikalima nije poznato da su Hrvati poseban narod i da to žele i ostati. Jovanović je, naime, rekao da su Beograd izvješćivali dr. Mato Drinković, dr. Ante Trumbić i bivši hrvatski ban Tomljenović kako su Hrvati zapravo Srbo-Hrvati, tj. Jugoslaveni. Polemika se vodila još danima nakon Borongajske skupštine; Radić je tu svoju primjedbu nastojao ublažiti, pa je, među ostalim, čak u jednom intervjuu naglasio da »u javnom životu nema uvrijeda« (*Novosti*, Beograd, 21. IV. 1923.). Više o tome: *Jutarnji list*, 16. IV. 1923., 3, »Odjek skupštine u Beogradu«; *Novosti*, Zagreb, 21. IV. 1923. »Radić o nedjeljnoj skupštini u Boronogaju«, *Hrvat*, 21. IV. 1923.; *Politika*, Beograd, 17. i 22. IV. 1923.; *Pravda*, Beograd, 16. IV. 1923.; Vidi i lit. u bilj. 2 i 7.

⁵⁰ HRSS je dobila devet mandata. O izbornim rezultatima na skupštinskim izborima 1923. u Bosni i Hercegovini usp. R. Horvat, *Hrvatska*, 161–163.

1923. bili su »srednji«, a treći će biti »veliki«. HRSS će dobiti podršku »od Subotice do Prilepa i od Soluna do Maribora« zato što vodi republikansku i seljačku politiku, pa će to beogradski režimi, a i kralj morati prihvatiti.⁵¹ Sporazum je, dakle, značio poštivanje političkog raspoloženja izraženog u izbornim rezultatima koje je Radić pretpostavljao ponašanju beogradskog režima.

Posebno je politički bilo osjetljivo, a moglo je biti i kažnjivo,⁵² Radićevo izjašnjavanje protiv kralja i kraljevske vlade bez obzira na ogradu o sporazumijevanju i o tom pitanju. Radić je na Borongajskoj skupštini naglasio da kralj i kraljevska vlada neće više nikada neposredno vladati u Zagrebu zato što »Kralj može da bude simbol naše zajednice samo ako se u tome Hrvati sa Srbima sporazume«. Hrvati traže svoju »narodnu suverenost, pa hoćemo da pregovaramo sa suverenim srpskim narodom, a ne sa kraljem«⁵³. Na skupštini u dvorani Hrvatskog sokola, prema policijskom izvještaju Radić je to pitanje obrazložio još iscrpnije i određenije. Govoreći o tijeku pregovora s radikalima, on je istaknuo kako im je rekao da je cijeli hrvatski narod republikanski, a oni »da su možda monarhisti, a u tome pitanju može da bude sporazuma (...) da su kraljevi postavljeni po milosti božjoj zapravo vražjoj, a i po volji naroda (...) da je kod Srba bio običaj da oni svoje kraljeve ubijaju, kad im nije po volji, dok Hrvati to ne bi nikad učinili kada bi ga jedan put priznali, dapače, da bi ga sklonuli u Zagreb pod ovdašnju zaštitu. Ako već mora biti kralj, taj kralj mora da bude zbilja Veličanstvo, dok je u istinu Veličanstvo samo narod.«⁵⁴

Na kraju Borongajske skupštine Radić je ukratko izvijestio o zaključcima Hrvatskoga narodnog zastupstva. Ono je 14. travnja 1923. raspravljalo o završetku i rezultatima pregovora predstavnika HRSS-a, SLS-a, JMO-a s radikalima i uzelo na znanje zapisnik s tih pregovora o preduvjetima⁵⁵ sporazuma. Nije se upuštao u opis detalja preduvjeta ali je rekao da se promjene u sustavu upravljanja državom moraju izvesti »u duhu čovječnosti, ustavnosti i zakonitosti« putem »najširih samouprava«. Izvijestio je da je izabran odbor za sporazum sa Srbima i da će se taj odbor sastati 16. travnja 1923. kako bi formulirao uvjete koji će biti predani »delegatima Srba ako dodju u Zagreb«. Što se tiče odlaska hrvatskih zastupnika u Beograd, u državnu Skupštinu, naglasio je da je Hrvatsko narodno zastupstvo zaključilo da za sada ni jedan zastupnik neće ići u Beograd.⁵⁶ No, ako vlada optereti državu s novim milijardama duga, ako bude htjela za-

⁵¹ HDA, PRPU 6–14 3582 Prs 1923, spis Predsjedništva br. 3710 Pr.

⁵² Usp. bilj. 3.

⁵³ Vidi bilj. 5.

⁵⁴ HDA, PRPU 6–14 3582 Prs 1923, spis Predsjedništva br. 3732 Pr. To nije navedeno u *Slobodnom domu* 18. IV. 1923.

⁵⁵ Radić je naglasio da ne smije iznijeti sve detalje jer je tako dogovoreno u pregovorima s radikalima; ostao je pri tome iako se već znalo da su radikali o pregovorima razgovarali s demokratima S. Pribičevića. Usp. R. Horvat, *Hrvatska*, 172.

⁵⁶ Hrvatsko narodno zastupstvo na svojoj sjednici 14. IV. 1923. ogradilo se od hrvatskih zastupnika dr. Mate Drinkovića, izabranog u okrugu Šibenik, te Kordića i Mlinarevića, koji su u Mostaru istakli svoju, a ne i službenu listu HRSS-a – kao politički nepoštenih jer su postigli mandate bez suglasja sa stranačkim vodstvom. Zastupstvo je nadalje zaključilo da se neće upustiti ni u kakve pregovore s političkim faktorima koji bi bilo koga »od ove trojice primili u svoj krug«. HDA, PRPU 6–14 3582 Prs 1923, spis Predsjedništva br. 3723 Pr; *Slobodni dom*, 18. IV. 1923.

metnuti rat ili ako se ne bude držala sporazuma »po pravednoj administraciji«, doći će svi.⁵⁷

To su bile glavne Radićeve poruke s Borongajske kao i sa skupštine u dvorani Hrvatskog sokola. Prenesene su dijelom, s komentarima i bez njih, u brojnim tadašnjim novinama.⁵⁸ Objavljene su u »Slobodnom domu«, prema stenografskim bilješkama,⁵⁹ a navedene su i interpretirane u dosadašnjoj literaturi, bez osvrta na skup u dvorani Hrvatskog sokola.⁶⁰

II.

Nalog za ispitivanje odjeka skupština

Prema policijskim izvješćima o tim skupštinama bilo je i drugih kritika režima. Radić je, završavajući Borongajsku skupštinu, a zatim u njezinu nastavku, na početku skupštine u dvorani Hrvatskog sokola, oštro, pa čak i osobno uvredljivo, govorio o kraljevskom namjesniku dr. Ernestu Čimiću,⁶¹ odnosno o čelnim ljudima zagrebačke i sisačke policije⁶² zato što su nastojali otežati i onemogućiti ove i druge skupštine HRSS-a.⁶³ I te su primjedbe na račun predstavnika vlasti, odnosno čelnih ljudi važna državnoga represivnog organa, mogle biti kažnjive, doduše, ne kao primjedbe na račun kralja; u praksi su uvrede veličanstva nakon Vidovdanskog ustava u lipnju 1921. godine ocjenjivane i kažnjavane kao teži zločin.⁶⁴

⁵⁷ Isto.

⁵⁸ *Jutarnji list*, 16. IV. 1923., 1–3, »Veličanstvena skupština HRSS-a«; *Novosti*, Zagreb, 16. IV. 1923., 2, »Skupština seljačke stranke u Zagrebu«; *Hrvat*, 16. IV. 1923., 1–2, »Velika skupština HRSS-a«; *Obzor*, 16. IV. 1923., 1–2, »Manifestacija hrvatskoga seljačkog naroda«; *Riječ SHS*, 16. IV. 1923., 2, »Jučerašnja skupština HRSS-a«; *Politika*, Beograd, 16. IV. 1923., 3, »Veliki Radićev zbor u Zagrebu«, *Pravda*, Beograd, 16. IV. 1923., 2, »Radićev zbor u Zagrebu«.

⁵⁹ *Slobodni dom*, 18. IV. 1923., 1–5, »Veličanstvena skupština HRSS«.

⁶⁰ Vidi bilj. 2 i 7.

⁶¹ Na Borongajskoj skupštini Radić je rekao da ga je telefonom zvao dr. E. Čimić prije početka skupštine i da ga je »upozorio« kako je veliko mnoštvo seljaka skupljeno na Akademičkom trgu i zamolio ga »da bi nastojao, da se taj svijet razidje« – zato što ometa promet. Na to je Radić odgovorio »Vi ste hajduk i divljak, pa ako ste šinter onda to i ostanite, ja nisam šinter da rastjerujem narod«. HDA, PRPU 6–14 3582 Prs 1923, spis Predsjedništva br. 3732 Pr. Primjedbu Radićevu na dr. Čimića prenio je i list *Riječ SHS*, 16. IV. 1923.

⁶² Na početku svog govora u dvorani Hrvatskog sokola Radić je rekao da je čelnik zagrebačke policije dr. Urbany »čovjek, koji nije zaslužio da bude pometač« zato što nije dopustiti da se skupština održi »u gradu, nego vani«. HDA, PRPU 6–14 3582 Prs 1923, spis Predsjedništva br. 3732 Pr.

⁶³ Isto. O šefu sisačke policije, također na skupu u dvorani Hrvatskog sokola, odmah iza primjedbe na račun šefa zagrebačke policije, Radić je, prema policijskom izvješću, rekao »da uopće nije čovjek i ne može da bude čovjek« zato što nije dopustio održavanje skupštine HRSS-a u gradu Sisku.

⁶⁴ Vidi bilj. 3.

Na skupštini u dvorani Hrvatskog sokola za vrijeme govora I. Radića, koji je spomenuo Vidovdanski ustav, čulo se nekoliko povika protiv tog ustava, a zatim i protiv Pribičevića, Trumbića i Drinkovića, ali policija nije reagirala.⁶⁵ Uostalom, cijela Borongajska skupština, a tako i njezin nastavak, bili su prosvjed protiv režima koji je nasiljem, ne birajući sredstva, držao Hrvatsku u podređenu položaju. Zagrebačka je policija samo registrirala izrečeno, ali nije reagirala kako je to bilo uobičajeno. Ovaj su put političke manifestacije HRSS-a i njezina vođe prepuštene drugim ocjenama.

Iako su organi vlasti, kako su to već uradili tijekom 1919. i 1920. godine,⁶⁶ zbog izrečenih kritika režima i nepovjerenja prema kralju kao hrvatskom vladaru te vrijeđanja pojedinih predstavnika vlasti, mogli provesti krivični postupak protiv Radića i drugih govornika,⁶⁷ ipak su se odlučili samo za provjeru odjeka tih skupština HRSS-a. Bio je to neuobičajan postupak, ali je u sebi imao prizvuk represivnih mjera. Postavlja se pitanje zašto su tako postupili. Izričita odgovora u tadašnjoj dokumentaciji nema, pa se može pretpostaviti da je režimu u to vrijeme bilo najvažnije saznanje da Radić neće poslati hrvatske zastupnike u Beograd, ali je ipak htio dobiti potvrdu s terena o odjecima Radićevih govora.

U to određenoj mjeri pokazuje i okružnica Pokrajinske uprave za Hrvatsku i Slavoniju koju je potpisao šef Odjeljenja za unutarnje poslove dr. Gojković, a upućena je 16. travnja 1923. velikim županima s tog područja. U toj okružnici dr. Gojković je konstatirao da je na Borongajskoj skupštini bilo sudionika iz svih županija pa je zatražio od njihovih čelnika »da se tačno i nepristrano sazna, kakve utiske su sobom poneli učesnici te skupštine te kakvo je opšte raspoloženje posle te skupštine nastalo medju narodom a naročito medju pristalicama

⁶⁵ U policijskim izvješćimam o Borongajskoj i skupštini u dvorani Hrvatskog sokola spominju se i incidenti. Na skupštini u Borongaju sudionici skupa napali su dvojicu mladića Velimira Drakulića i Ivana Mrkšu, koji su htjeli raspačavati komunistički letak s naslovom »Živila republika radnog naroda grada i sela«. Obojica je uhitila policija i otpremila u pritvor; policija je ujedno registrirala da se na toj skupštini prodavala brošura S. Radića »Seljačka svijest i narodna volja, put k seljačkoj republici«. Na skupštinu u dvorani Hrvatskog sokola za vrijeme govora Ivana Radića, koji je spomenuo Vidovdanski ustav, čulo se, kaže se u policijskom izvješću, nekoliko povika protiv tog ustava, protiv Pribičevića, Trumbića i Drinkovića. HDA, PRPU 6–14 3582 Prs 1923., spisi Predsjedništva br. 3710 Pr i 3732 Pr.

⁶⁶ Vidi bilj. 2 i 3. Već dva mjeseca kasnije, u lipnju 1923. protiv Radića je predana prijava Državnom nadodvjetništvu u Zagrebu zbog njegova govora na skupštini HRSS-a u Jamničkoj Kiselici održanoj 10. lipnja 1923., premda se žandarmerijsko izvješće upravnih vlasti nije slagalo o potrebi krivične prijave, i premda je Radić u mnogome ponovio svoj govor s Borongajske skupštine. HDA, PRPU 6–14 5464 1923.

⁶⁷ Pokrajinski namjesnik za Bosnu i Hercegovinu poslao je 19.IV.1923. brzojav Pokrajinskoj upravi u Zagreb s molbom da ga izvijesti o čemu je na Borongajskoj skupštini govorio Mato Špionjak iz tuzlanskog okruga, te je li protiv njega poduzet kakav postupak u slučaju da je svojim govorom povrijedio zakon. Tražio je i stenografski zapis Špionjakova govora. Pokrajinska je uprava istog dana naredila zagrebačkom redarstvu da to provjeri. Predsjedništvo zagrebačkog redarstva je 21. IV. 1923. odgovorilo da je Špionjak pozdravio skupštinare i »naglasio da Rijeka Sava teže sredinom hrvatske republike«. Policija nije u njegovu govoru našla »ničesa radi čega bi ga se moglo po zakonu proganjati. On je bio sasvim u stilu ostalih govora t.j. republikansko-mirotvorni«. HDA, PRPU 6–14 3582 Prs 1923.

H.R.S.S. s obzirom na činjenicu, da na toj skupštini nije došlo do proglašenja nezavisne republike Hrvatske, nego je baš obrnuto predočena mogućnost parlamentarne suradnje sa Srbima i sa sadašnjom Kraljevskom vladom. Izvještaj neka bude strogo objektivan⁶⁸«.

U okružnici je istaknuta važnost ispitivanja; međutim, Pokrajinska uprava nije dobila hitne odgovore niti od svih velikih župana, a niti iz svih kotareva Hrvatske i Slavonije. Pojedini su se odgovori čekali gotovo dva mjeseca, a neki uopće nisu stigli, pa se hitnost provjere izgubila u nizu političkih događaja koji su od dana do dana mijenjali odnos snaga, a osobito nakon što je nova radikalna vlada s Nikolom Pašićem na čelu, formirana u svibnju 1923. godine,⁶⁹ ojačala svoje pozicije.

Odgovori na okružnicu iz pojedinih kotareva počeli su stizati u urede velikih župana već od 19. travnja 1923. godine. Veliki župani, odnosno njihovi zamjenici ili vršitelji dužnosti te čelne funkcije u županijama, što govori o posebnosti situacije u Hrvatskoj nakon spomenute Uredbe o podjeli zemlje na oblasti, izvješćivali su Pokrajinsku upravu od 22. travnja do zaključno 7. lipnja 1923. godine – kako se to može zaključiti prema sačuvanoj građi. Svi ti županijski čelnici, naime, nisu prihvatili ili nisu mogli zadovoljiti hitnost izvješćivanja, a neki su čekali podatke iz pojedinih kotareva svojih županija, pa su kasnili s odgovorima. Zbog toga je Pokrajinska uprava uputila 29. svibnja 1923. požurnicu velikim županima u Gospić, Ogulin, Požegu i Vukovar, tj. u sjedište ličko-krbavske, modruško-riječke, požeške i srijemske⁷⁰ županije; istog dana zatražila je i od zagrebačkog velikog župana da požuri kotarske predstojnike iz svoje županije kako bi odgovorili na postavljene upite.⁷¹ Za sada se ne može pouzdano odgovoriti zašto se ubrzo nakon toga odustalo od daljnijega, tako usmjerenog ispitivanja te zašto Pokrajinska uprava nije formulirala vlastite zaključke te provjere. Pokrajinska je uprava izvješća velikih župana, odnosno njihovih zamjenika, a i izvještaje iz pojedinih kotareva, kada su bili dostupni, gotovo isti dan kada ih je primila, slala u Beograd – Ministarstvu unutrašnjih dela, odjelu za državnu zaštitu.⁷² To govori o njezinoj nesamostalnosti kao i o tome da je cijelo ispitivanje naručeno iz Beogradam a kada su se okolnosti promijenile, tj. kada je radikalna vlada uspjela ojačati svoje pozicije, ono je jednostavno prekinuto, odnosno napušteno.

⁶⁸ Isto, okružnica br. 3744 pr 1923. od 16. IV. 1923.

⁶⁹ Usp. J. Horvat, *Politička*, 262 i dalje. R. Horvat, *Hrvatska*, 182 i dalje.

⁷⁰ Odgovor iz Vukovara ili nije uopće stigao ili nije sačuvan.

⁷¹ HDA, PRPU 6–14 3582 Prs 1923, koncept dopisa PRPU br. 4411 Pr. upućen je velikim županima u Gospić, Ogulin, Požegu, Vukovar i zasebno velikom županu u Zagreb; u tom posljednjem naglašava se da pokrajinska uprava nije primila ni jedan izvještaj iz kotareva zagrebačke županije – osim onoga iz Kostajnice o kojem će kasnije u novom tekstu biti više riječi, pa je pozvala velikog župana da »smjesta« izvijesti o razlogu »zavlačenja«.

⁷² Isto. Na izvješćima velikih župana odnosno njihovih zamjenika, koja su stigla u Zagreb ispisan je rukom koncept dopisa Pokrajinske uprave upućen Ministarstvu unutrašnjih dela, odjelu za državnu zaštitu u Beograd, a sastojao se iz fraze: »Čast mi je dostaviti na znanje«.

Procjene županijskih čelnika

Odgovori županijskih čelnika, i to oni sastavljeni u prvom redu na osnovi vlastitih procjena o političkim odjecima Borongajske skupštine, sadržavali su kratke ocjene raspoloženja među pristašama HRSS-a. Uglavnom su se kretali u rasponu od utvrđivanja velike potpore vodstvu HRSS-a, odnosno samom Radiću, do prihvaćanja Radićevih poruka o sporazumijevanju sa srpskim narodom i njegovim predstavnicima. No, bilo je djelomično, pa i potpuna odbijanja Radićeve politike kako u pojedinim velikim župana ili njihovih zamjenika, tako i u nekim područjima tadašnje Hrvatske i Slavonije.

Prema sačuvanoj građi, prvi je Pokrajinskoj upravi u Zagrebu odgovorio zamjenik velikog župana bjelovarsko-križevačke županije, i to već 22. travnja 1923. kada još nije mogao detaljnije konzultirati podređene kotarske predstojnike. U svom je izvješću naglasio da su u toj županiji općenito povoljnije primljeni pregovori radikala s HRSS-om. Po njegovu mišljenju, pregovore je povoljno ocijenila i većina pristaša HRSS-a: oni su za sporazum ako ga prihvati vodstvo HRSS-a i skloni su odlaganju republikanskog programa. To opće raspoloženje, kaže on dalje, nije se promijenilo ni nakon Borongajske skupštine – o čemu je stekao dojam u kontaktu s pristašama HRSS-a, ne precizirajući način i opseg tih komunikacija.⁷³

Veliki župan virovitičke županije i grada Osijeka u svom je izvješću 2. svibnja 1923. ustvrdio da su sudionici skupštine 15. travnja u Zagrebu s područja njegove županije pošli u Zagreb s namjerom da čuju s kakvim su rezultatima završeni pregovori s radikalima, a ne u želji da se proglasi republika – jer težnje za njom jenjavaju u većini pučanstva tog područja.⁷⁴

Gradansko povjereništvo za Medimurje sa sjedištem u Čakovcu, upravni organ sličnih nadležnosti kao što su bili veliki župani, izvijestilo je 9. svibnja 1923. Pokrajinsku upravu u Zagrebu kako se pučanstvo toga kraja nada da će ipak doći do proglašenja republike i da ima puno povjerenje u samog Radića i u vodstvo HRSS-a općenito. Prepuštajući »sve odluke vodstvu« pristaše HRSS-a, kaže se dalje u tom izvještaju, glede parlamentarne suradnje sa Srbima i kraljevskom vladom – nemaju nikakvih komentara.⁷⁵

U izvješću zamjenika modruško-riječkog župana upućenom 2. lipnja 1923. godine u Zagreb naglašeno je da je jedan dio pristaša HRSS-a očekivao proglašenje republike; drugi dio, upućeniji u politiku, kako je to on naglasio, nisu očekivali takvo rješenje, ali su zadovoljni suradnjom Hrvata i Slovenaca »na plemenskoj osnovi«. Taj drugi dio čak se nada da bi hrvatski zastupnici mogli

⁷³ Isto, dopis br. 611 v.ž. od 22. IV. 1923. iz Bjelovara zaprimljen u PRPU 24. IV. 1923. pod br. 3942 Pr. Uz taj dopis PRPU poslala je u Beograd okružnicu br. 3744 Pr od 16. IV. 1923.

⁷⁴ Isto, dopis br. 383 Pov. od 2. V. 1923. iz Osijeka zaprimljen u PRPU 5. V. 1923. pod br. 4282 Pr. Taj se veliki župan prezivao Božić.

⁷⁵ Isto, dopis br. 194 Prs od 9. V. 1923. iz Čakovca zaprimljen u PRPU 11. V. 1923. pod br. 4434 Pr.

otići u Beograd »i tako stvoriti podlogu za vođenje realne politike, te sasvim povoljnu političkih prilika ne samo u Hrvatskoj već u cijeloj Kraljevini«. ⁷⁶

Očito je, dakle, da su ti upravni činovnici, iako su zasigurno morali iskazati svoju lojalnost vladajućem režimu i pružiti uvjerenje da je u njihovoj županiji situacija pod kontrolom, ako ne i sasvim povoljna za režim, morali ustanoviti da je većina pristaša i članova HRSS-a odana svojem vođi S. Radiću i vodstvu HRSS-a, da je za suradnju i sporazumijevanje kako je to zamislio Radić.

No, bilo je i drugačijih mišljenja i procjena. Osobno viđenje i negativnu ocjenu Radića kao političara i kao vođe hrvatskog naroda, pa čak i kao čovjeka, dao je u svom izvješću 30. svibnja 1923. godine vršitelj dužnosti velikog župana zagrebačke županije i grada Karlovca. ⁷⁷ On je, doduše, priznao Radiću velik utjecaj u hrvatskom narodu, osobito u seljaštvu, pa čak i u hrvatskoj inteligenciji koja mu se priklonila videći njegov uspjeh. Ali, taj čelnik jedne od najvećih i najvažnijih hrvatskih županija, ocijenio je također da Radić svojim zahtjevima za mirotvornom i čovječanskom hrvatskom republikom podjaruje u hrvatskom narodu mržnju protiv Srba i Srbije zato što u njima vidi glavnu smetnju za ostvarenje svoje politike i osvajanje vlasti. Njegova je ocjena bila, a nije se mnogo potrudio da je i argumentira, da Radić djeluje ne samo protiv postojeće države nego i protiv vlastita naroda. ⁷⁸

Zamjenik velikog župana požeške županije u svom izvješću u Zagreb 7. lipnja 1923., također ne priloživši ni jedan izvještaj iz područnih kotareva, ⁷⁹ ustvrdio je da u slavonsko-brodskom i požeškom kotaru njegove županije te u samom gradu Požegi među pristašama HRSS-a nakon Borongajske skupštine vlada raspoloženje za sporazumijevanje sa srpskim narodom kako je to Radić poručio; oni nisu očekivali proglašenje republike, iako se mnogi, a pogotovo oni u požeškom kotaru i samom gradu Požegi, nadaju da bi do nje moglo doći pod vodstvom Radića u kojeg imaju golemo povjerenje. No, u kotarevima Pakrac, Daruvar i Novska, ⁸⁰ te donekle u kotaru Nova Gradiška »među pristašama

⁷⁶ Isto, dopis br. 518 v.ž. od 2. VI. 1923. iz Ogulina zaprimljen u PRPU 3. VI. 1923. pod br. 5103. Pr. Taj je župan naglasio da su iz općine Brod na Kupi, Brod Moravice, Mrkopalj i Barilović pošla izaslanstva na Borongajsku skupštinu. Iz kotareva Crikvenica, Vrbovsko i tadašnjeg Aleksandrova (Punat na o. Krku) krenuli su pojedinci, a među njima i župnik Joso Pavačić iz Punta.

⁷⁷ Zvao se Milan Bosanac i bio je banski savjetnik.

⁷⁸ HDA, PRPU 6–14 3582 Pr 1923, dopis br. 695 v.ž. iz Zagreba od 30.V.1923. zaprimljen u PRPU 31. V. 1923. pod br. 5001 Pr; u tom je izvješću navedeno da na Borongajskoj skupštini nije bilo onoliko sudionika koliko se očekivalo od strane HRSS-a, pa su tako iz Kostajnice bila samo dvojica, nekolicina iz Bobovca i Dubice, dvadesetorica iz Dvora, a iz kotareva Glina, Vrginmost te Pisarovina – nije bilo nikoga.

⁷⁹ On je u svom izvješću, doduše, citirao dijelove izvještaja iz kotareva Slavonski Brod, Požega, Pakrac, te gradskog poglavarstva u Požegi.

⁸⁰ U opisu odjeka Radićeve skupštine u kotaru Novska došlo je do sasvim suprotnih ocjena između upravnih vlasti i žandarmerije. Štab IV. žandarmerijske brigade svojim dopisom Pov. ob. br. 589 od 4. V. 1923. izvijestio je PRPU u Zagrebu da je »komandir« Modričke žandarmerijske stanice (bila je u kotaru Novska) priopćio da su Nikola Makotić iz Rečana, Tomo Šubarić, Ivo Juraš i Ilija Patlak iz Dobrinje, bili na Radićevoj skupštini kao izaslanici toga kraja, pozvani strogo povjerljivim putem od samog Radića. Prema tom

narodnog i državnog jedinstva«, tj. pristašama monarhije i režima, Radićev je govor izazvao »najveće ogorčenje«. Na kraju je zaključio da je Radićeva politika demagogija jer služi Radiću samo za dolazak na vlast.⁸¹

Ova dvojica županijskih čelnika, a možda je u tome imala određenu ulogu njihova funkcija vršitelja dužnosti odnosno zamjenika velikog župana, postupili su kao odani činovnici: ustanovili su da HRSS i njezin vođa imaju u hrvatskom seljaštvu široke utjecaje, ali su Radićevu politiku negativno ocijenili proglašivši je protudržavnom. Dok je prvi iznio vlastitu procjenu, drugi je za to svoje mišljenje imao potvrdu u raspoloženju dijela stanovnika s područja požeške županije, tj. srpskog pučanstva i drugih pristaša režima u kotarevima Pakrac, Daruvar, Novska i Nova Gradiška.

Izvjешće kotarskih predstojnika

Veliki župani, odnosno njihovi zamjenici, varaždinske, ličko-krbavske i zagrebačke⁸² županije poslali su svoja izvješća priloživši im izvještaje iz područnih kotareva. Kako zamjenici varaždinskoga i ličko-krbavskog župana nisu detaljnije analizirali ta priopćenja, a vršitelj dužnosti velikog župana zagrebačke županije samo je prosljedio dobivene dopise bez ikakve analize, ovdje ćemo se ukratko, ponajviše zbog opsega ovog rada, zadržati na izvješćima iz kotareva, tj. izvještajima kotarskih predstojnika.

U većini tih izvješća utvrđena je širina Radićevih utjecaja u hrvatskom seljaštvu i golemo povjerenje toga najvećeg dijela hrvatskog naroda u politiku HRSS-a i njezina vođe. Samo u manjem broju izvještaja iz kotareva ima i suprotnih ocjena; to su kotarevi s pretežno srpskim pučanstvom.

Iz ureda velikog župana varaždinske županije odgovorio je Pokrajinskoj upravi u Zagrebu tamošnji podžupan 7. svibnja 1923. skupivši izvještaje kotarskih predstojnika koji su stizali u Varaždin od 22. travnja te godine nadalje. Taj podžupan je u svom izvješću zaključio da »barem ogromna većina« pristaša

priopćenju, oni su istim putem dobili nalog da izvijeste narod toga kraja kako o sporazumu s Beogradom nema ni riječi jer je HRSS sklopio ugovor s Italijom; od Italije će dobiti bombe i podijeliti ih narodu. Spomenuti su rekli da će biti proglašena republika pa će onda biti razoružana žandarmerija i policija i radićevci će preuzeti vlast. Te su upute spomenuta četvorica dobili, kaže se dalje u žandarmerijskom priopćenju, na Borongajskoj skupštini. Uhićeni su zbog toga; jedino je pobjegao I. Patlak. O tome je PRPU 8. V. 1923. izvijestilo Ministarstvo unutrašnjih dela, odjel za državnu zaštitu u Beogradu, ogradiivši se odmah da je taj žandarski izvještaj jedini s takvim sadržajem i da je Borongajska skupština djelovala upravo suprotno. No, u isto vrijeme poslan je zahtjev kotarskom predstojniku u Novsku da ispita slučaj. On je odgovorio 18. V. 1923. da tvrdnje komandira modričke žandarmerijske stanice ne stoje; čak, što više, utvrdio je da spomenuta četvorica nemaju nikakve veze s Radićem. O svemu je na kraju opet izvješten Beograd, te komande žandarmerije u Sarajevu i Zagrebu i to 23. V. 1923. HDA, PRPU 6–14 3582 Pr 1923, dopis zaprimljen u PRPU 4303 Pr. 7. V. 1923. i njemu priloženi drugi spisi.

⁸¹ Isto, dopis br. 565 od 7. VI. 1923. iz Požege zaprimljen u PRPU 12. VI. 1923. pod br. 5350 Pr.

⁸² Isto, dopis br. 990 v.ž. od 5. VI. 1923. iz Zagreba zaprimljen u PRPU 7. VI. 1923. pod br. 5215 Pr. Vidi bilj. 78.

HRSS-a ne očekuje proglašenje i ostvarenje hrvatske seljačke republike, a sva rješenja »prepuštaju Radiću, kako će on odlučiti«. Kao dokaz priložio je izvješća iz kotara Zlatar, Pregrada, Varaždin, Krapina, Novi Marof, Klanjec i Ivanec, dok iz Ludbrega nije dobio odgovor na postavljena pitanja.⁸³

Slično je zaključio i kotarski predstojnik iz Zlatara.⁸⁴ U varaždinskom kotaru, naglasio je njegov kotarski predstojnik, Radić ima takvo povjerenje među seljaštvom da seljaci čitaju njegov »Slobodni dom« »kao kakvo evandjelje.«⁸⁵ Upravitelj Predstojništva kotarske oblasti u Pregradi izvijestio je da je s njegova područja na Borongajskoj skupštini bilo oko 1.000 ljudi; oko 300 njih su u Zagreb otišli pješice, pod zastavama, dok su ostali putovali vlakom i kolima. Vratili su se kući zadovoljni s mogućnošću sporazuma koji mora biti takav da Hrvati »ne budu pod gospodstvom Srba nego gospodari u svojoj zemlji, sa svojim dobrom, ravnopravni i slobodni, kako oni tako i Srbi i Slovenci, u jednoj zajednici, pa i pod kraljevskom vladom«⁸⁶. U kotaru Novi Marof, prema ocjeni kotarskog predstojnika, Radić ima veliko povjerenje seljaštva; pristaše i članovi HRSS-a podržavaju Radića i u sklapanju sporazuma sa Srbima i to tako »da u Hrvatskoj mora biti sve hrvatsko«. Oni čak smatraju da će na sljedećim izborima pridobiti za svoju ideju i šumadince, pa će tako Radić i njegova politika dobiti većinu u cijeloj državi.⁸⁷ Kotarski predstojnici iz Krapine⁸⁸, Klanjca i Ivanca javili su da su pristaše i članovi HRSS-a iz njihova kraja ponešto razočarani jer su očekivali proglašenje republike na skupštini u Zagrebu, no, i dalje se tome nadaju i imaju puno povjerenje u Radića i njegovu politiku.⁸⁹

Zamjenik velikog župana ličko-krbavskog poslao je izvještaje iz područnih kotareva u Zagreb 20. svibnja 1923. poprativši ih dopisom u kojem je iznio kratku vlastitu procjenu političke situacije.⁹⁰ Možda je to učinio zato što je predstojničke izvještaje poslao u ovjerenu prijepisu, a možda i zato što je

⁸³ Isto, dopis br. 710 v.ž. od 7. V. 1923. iz Varaždina zaprimljen u PRPU 10. V. 1923. pod br. 4411 Pr; potpisao ga je podžupan Jambrišak, ujedno i povjerenik za Međimurje.

⁸⁴ Isto, dopis br. 194 Pov. od 21. IV. 1923. iz Zlatara zaprimljen u Varaždinu 23. IV. 1923. pod br. 710 v.ž. On je naveo da je iz kotara Zlatar na skupštinu u Zagreb bilo 40-ak osoba.

⁸⁵ Isto, dopis br. 214 Prs od 22. IV. 1923. iz Varaždina zaprimljen kod velikog župana u Varaždinu pod br. 695 v.ž. od 22. IV. 1923. Prema tom izvješću iz varaždinskog je kotara na skupštini u Zagrebu bilo samo 30-ak osoba.

⁸⁶ Isto, dopis br. 185 Prs od 22. IV. 1923. iz Pregrade zaprimljen u Varaždinu kod velikog župana pod br. 733 v.ž. od 28. IV. 1923.

⁸⁷ Isto, dopis br. 234 Prs od 23. IV. 1923. iz Novog Marofa zaprimljen u Varaždinu 25. IV. 1923. pod br. 710 v.ž.

⁸⁸ Isto, dopis br. 213 Prs od 25. IV. 1923. zaprimljen u Varaždinu 27. IV. 1923. pod br. 728 v.ž. Tu se kaže da je iz toga kotara na skupštini u Zagrebu bilo oko 300 osoba samo iz općine Petrovsko ih je bilo oko 150.

⁸⁹ Isto, dopis br. 170 Pr od 30. IV. 1923. iz Klanjca zaprimljen u Varaždinu 3. V. 1923. pod br. 751 v.ž. i dopis br. 177 Prs od 27. IV. 1923. iz Ivanca zaprimljen 30. IV. 1923. pod br. 742 Prs 1923.

⁹⁰ Isto, dopis iz Gospića br. 129 v.ž. od 20. V. 1923. primljen u PRPU 5. VI. 1923. pod br. 5155.

ocijenio da je njegova ocjena usprkos kratkoći potpunija.⁹¹ I on je naglasio da Radić ima veliko povjerenje svojih pristaša. Za razliku od drugih tadašnjih županijskih čelnika dodao je i nekoliko riječi o odcjecima Borongajske skupštine među drugim političkim strankama: tj. među Pribičevićevim demokratima, koji u potpunosti odbijaju Radićeve opcije, i među radikalima, koje je ozlovoljio Radićev napad na njihove istaknute članove.⁹² Kotarski predstojnici iz Perušića⁹³, Gospića te Gračaca, svaki u svom izvješću, ocijenili su da je raspoloženje pristaša HRSS-a u njihovim kotarevima isto kao i prije Borongajske skupštine, ali ga nisu precizirali; dodali su da s njihova područja ili nije bilo sudionika te skupštine ili oni nisu uspjeli za njih saznati. Otočaćki je predstojnik saznao da je s njegova područja na skupštini u Zagrebu bio samo jedan – pristaša Hrvatske stranke prava, koji je ocijenio da za Radića nije dobro što je tako tvrdokoran u svojim zahtjevima. Na kraju svog dopisa taj je predstojnik naglasio da pristaše i članovi HRSS-a s područja njegova kotara očekuju proglašenje republike kojoj bi predsjednikom bio S. Radić. To je mišljenje i očekivanje ocijenio rezultatom Radićeve demagogije što je prodrlo u mase.⁹⁴ Sličnu je ocjenu Radićevoj opciji dao i kotarski predstojnik iz Korenice.⁹⁵ Udbinski kotarski opredstojnik je iz povjerljivih izvora saznao kako je Borongajska skupština bila »manifestacija svesti hrvatskih masa u veličanstvenoj pobjedi republikanske ideje«; bio je revan pa je htio doznati kakvi su komentari Radićeva napada »na državno i narodno jedinstvo, Kralja i vojsku« – što, dakako, nije mogao doznati ne samo zato što, kako sam kaže, pristaše HRSS-a nisu o tome htjeli govoriti, nego i zato što tako nešto Radić u svojoj kritici režima nije govorio.⁹⁶ Senjski je predstojnik u svome izvješću istaknuo da je u narodu na njegovu području dobro prihvaćeno pregovaranje HRSS-a s radikalima. O proglašenju republike pak sanjaju samo neki pojedinci, koje nije pobliže opisao pa čak niti identificirao, povratnici iz tuđine, ali njihovo mišljenje nije opće prihvaćeno.⁹⁷

Odgovori kotarskih predstojnika iz zagrebačke županije⁹⁸ razlikovali su se i sadržajem i ocjenama od ocjena vršitelja dužnosti velikog župana te župani-

⁹¹ Isto. Taj predstojnik u svom izvješću naglašava da ocjene iz kotareva »donekle divergiraju, a u nekima se opaža i pomanjkanje mirnoga opažanja«; sve dopise iz područnih kotareva taj je predstojnik dao prepisati i ovjeriti 20. V. 1923. u svom uredu. Poslao je u Zagreb i jedno izvješće koje je pisao kotarski upravitelj Zdunić (br. 213 Prs od 28. IV. 1923.) ali za koje nema navedenog mjesta odakle se piše. I to je izvješće prepisano, ali ni u Gospiću nije ispravljena spomenuta pogreška. Zdunić je napisao da nitko iz njegova kotara nije bio na skupštini u Zagrebu; međutim, pristaše HRSS-a podržavaju u potpunosti Radića i njegovu politiku, ali osuđuju njegove »ispade« na skupštini. To je izvješće moglo biti ili iz Brinja ili iz Donjeg Lapca – kotareva ličko-krbavske županije.

⁹² Isto. Pribičevićevi demokrati su se, prema tom izvješću, mislili obračunati s radićevcima – silom, ako bude proglašena republika.

⁹³ Isto, dopis br. 182 Prs od 26. IV. 1923. iz Perušića; dopis br. 238. Prs od 3. V. 1923. iz Gospića; dopis br. 135 Prs od 30. IV. 1923. iz Gračaca. Vidi i bilj. 91.

⁹⁴ Isto, dopis br. 111 Pov. od 3. V. 1923. iz Otočca.

⁹⁵ Isto, dopis br. 110 Pov. od 10. V. 1923. iz Korenice.

⁹⁶ Isto, dopis br. 156 Prs od 23. IV. 1923. Vidi i bilj.

⁹⁷ Isto, dopis br. 98 Pov. od 30. IV. 1923. iz Senja.

⁹⁸ Isto. Ta je izvješća vršitelj dužnosti velikog župana zagrebačke županije poslao PRPU tek 5. VI. 1923. dopisom pod br. 990. v.ž. U PRPU su ta izvješća primljena 7. VI. 1923. pod br. 5215 Prs; u prijepisu su poslana u Beograd 12. VI. 1923.

je⁹⁹ iako je i među njima bilo procjena da je Radićeva politika opasnost za postojeću državu. Upravitelj kotarske oblasti iz Velike Gorice javio se velikom županu u Zagreb već 19. travnja i ustvrdio da pristaše HRSS-a i prije i nakon Borongajske skupštine imaju potpuno povjerenje u S. Radića i njegovu politiku, pa iako se jedan dio njih nadao proglašenju republike, i dalje ostaju mirni i čekaju da to bude i ostvareno; u tom pravcu rade i organizacije HRSS-a.¹⁰⁰ Iz Siska je upravitelj kotarske oblasti izvijestio da »njesto ljudi« sudjelovalo na skupštini u Zagrebu; naveo je i riječi Ivana Radića, rodom iz Trebarjeva, narodnog zastupnika za travnički okrug, koji je u nekoliko riječi izložio Radićevu politiku: HRSS ne traži ukidanje kraljevine nego republikansku slobodu.¹⁰¹ Predstojnik iz Pisarovine izvijestio je da s njegova područja u Zagrebu bilo malo seljaka koji su se zbog mase sudionika na skupštini našli daleko od tribine; ustvrdio je da su se vratili »udivljeni« zbog »veličanstvenosti svečanosti«; oni nisu gotovo ni čuli govornike, ali su otišli svojim kućama puni povjerenja u Radića, pa je predstojnik zaključio da se nadaju autonomiji, a možda i republici.¹⁰² Iz samoborskoga kotara, kao i iz kotara Sv. Ivan Zelina bilo je izuzetno mnogo sudionika skupštine: iz Samobora je bilo između 1.000 i 1.200 seljaka;¹⁰³ iz Sv. Ivana Zeline oko 4.000 osoba.¹⁰⁴ Jedni i drugi su se vratili s golemim povjerenjem u Radića i njegovu politiku premda ni oni nisu mogli dobro čuti riječi kako samog Radića tako i drugih govornika.¹⁰⁵ Izvješće kotarskog predstojnika iz Petrinje sadržavalo je slične ocjene. I on utvrđuje puno povjerenje pristasa HRSS-a u Radića i njegovu politiku te javlja da je iz toga kraja na skupštini bilo oko 150 osoba.¹⁰⁶ U procjeni političke situacije u jastrebarskom kotaru nakon Borongajske skupštine tamošnji kotarski predstojnik naglasio je da su pristaše HRSS-a »skoro fanatični pristalice rečene stranke a osobito vodje Radića«, pa je iz toga zaključio da će prihvatiti sve što Radić odluči.¹⁰⁷ Zagrebačka je kotarska oblast izvijestila velikog župana da je s njezina područja na skupštini 15. travnja bilo »prilično učestnika«; oni su se vratili svojim kućama strpljivi i mirni povoljno prihvaćajući mogućnost sporazuma.¹⁰⁸ Kotarski predstojnik iz Donje Stubice (u tom je kotaru, u selu Šagudovec upravo u noći između 15. i 16. travnja 1923. godine izbio sukob seljaka sa žandarima zbog nasil-

⁹⁹ Vidi i tekst uz bilj. 77.

¹⁰⁰ HDA, PRPU 6–14 3582 Prs 1923, dopis br. 152 od 19. IV. 1923. zaprimljen kod velikog župana u Zagrebu 24. IV. 1923. pod br. 695 ad.

¹⁰¹ Isto, dopis br. 178 Pr. L 923 od 19. IV. 1923. iz Siska i prepisan u uredu velikog župana u Zagrebu, bez oznake datuma.

¹⁰² Isto, dopis br. 91 Prs od 20. IV. 1923. iz Pisarovine i zaprimljen u Zagrebu 24. IV. 1923. pod br. 695 ad.

¹⁰³ Isto, dopis br. 144 Prs od 21. IV. 1923. iz Samobora i zaprimljen u Zagrebu 24. IV. 1923. pod br. 695 ad.

¹⁰⁴ Isto, dopis br. 161 Prs od 21. IV. 1923. iz Sv. Ivana Zelina.

¹⁰⁵ Isto.

¹⁰⁶ Isto, dopis br. 112 Prs od 22. IV. 1923. iz Petrinje zaprimljen u Zagrebu 25. IV. 1923. pod br. 695 ad.

¹⁰⁷ Isto, dopis br. 115 Prs od 24. IV. 1923. iz Jastrebarskog i zaprimljen u Zagrebu 26. IV. 1923. pod br. 695 ad.

¹⁰⁸ Isto, dopis br. 154 od 25. IV. 1923. iz Zagreba i zaprimljen kod velikog župana 26. IV. 1923. pod br. 695 ad.

ničkoga žandarskog uredovanja i privođenja vojnih bjegunaca, kojom je prilikom ubijen jedan seljak, a jedan je teško ranjen,¹⁰⁹ izvijestio je velikog župana u Zagrebu da su u općinama Bistra i D.Stubica seljaci razočarani što nije proglašena republika, a u općinama Marija Bistrica i Gornja Stubica nadaju se da će do nje doći.¹¹⁰ Karlovački kotarski predstojnik je u svom izvješću o pitanju broja sudionika Borongajske skupštine s njegova područja bio neodređen: napisao je da ih je bilo ne upuštajući se u procjenu njihova broja. Uz to je rekao »da inteligentniji i trezveniji seljaci« nisu ni očekivali proglašenje republike.¹¹¹ Iz kotara Dugo Selo tamošnji kotarski predstojnik izvijestio je velikog župana kako većina pristaša HRSS-a s njegova područja drži da će se moći ostvariti republika unutar postojeće države, a samo neki misle da će se moći postići banska vlast i široka autonomija za Hrvatsku.¹¹²

Od skupine navedenih izvješća znatno se razlikuju izvještaji kotarskih predstojnika iz četiri kotara zagrebačke županije: Vrginmost, Glina, Dvor i Kostajnica. Iz Vrginmosta je kotarski predstojnik priopćio velikom županu da »koliko se moglo ustanoviti« ni jedan žitelj toga kotara nije bio na skupštini u Zagrebu; pristaše HRSS-a uopće ne raspravljaju »o kakvoj republici« i pristaju na sporazum sa Srbima.¹¹³ Iz Gline je stigao još kraći izvještaj: tamošnji kotarski predstojnik izjavio je da nitko iz toga kotara nije bio na Borongajskoj skupštini i da ona nije izazvala nikakav dojam na stanovnike tog područja.¹¹⁴ Nešto opširniji bio je kotarski predstojnik iz Dvora koji je ustanovio da je na Borongajskoj skupštini iz njegova kotara bilo oko 20 osoba; pristaše HRSS-a u tom su kotaru manjina, pa ne poduzimaju nikakve akcije. Ali, u selu Kuljanima su u svadi neki pristaše HRSS-a vikali da će biti proglašena hrvatska republika, pa su odmah bili uhićeni i zatvoreni, a bit će i osuđeni.¹¹⁵ Iz Kostajnice je kotarski predstojnik javio u Zagreb da je na Borongajskoj skupštini bilo samo dvadesetak pristaša HRSS-a (iz sela Bobovca, Dubice, te okolice Kostajnice). Prema njegovu mišljenju, a stvorio ga je na osnovi svojih povjerljivih izvora,¹¹⁶ sudionici skupštine su se vratili svojim kućama u uvjerenju da su Radićeve riječi bile

¹⁰⁹ *Slobodni dom*, 18. IV. 1923., »Mjesto sporazuma krv«; Isto, 25. IV. 1923., »Kako je prolivena seljačka krv u Gornjoj Stubici«.

¹¹⁰ HDA, PRPU 6–14 3582 Prs 1923, dopis br. 147 Prs od 25. IV. 1923. iz Donje Stubice zaprimljen u Zagrebu 27. IV. 1923. pod br. 695 ad.

¹¹¹ Isto, dopis br. 113 Prs od 26. IV. 1923. iz Karlovca i zaprimljen kod velikog župana u Zagrebu 27. IV. 1923. pod br. 695 ad.

¹¹² Isto, dopis br. 146 Prs od 27. IV. 1923. Prs od 27. IV. 1923. iz Dugog Sela i zaprimljen u Zagrebu 29. IV. 1923. pod br. 695 ad.

¹¹³ Isto, dopis iz Vrginmosta br. 65 Prs od 24. IV. 1923. i zaprimljen u Zagrebu 27. IV. 1923. pod br. 695 ad.

¹¹⁴ Isto, dopis iz Gline br. 203/23 Prs od 24. IV. 1923. i zaprimljen u Zagrebu 27. IV. 1923. pod br. 695 ad.

¹¹⁵ Isto, dopis iz Dvora br. 64 Prs od 28. IV. 1923. i zaprimljen u Zagrebu 30. V. 1923. pod br. 695 ad.

¹¹⁶ To je navodno bio jedan »Hrvat, pristaša hrvatske zajednice«. HDA, PRPU 6–14 3582 Prs 1923, dopis iz Kostajnice br. 214 od 22. IV. 1923. zaprimljen u Zagrebu 24. IV. 1923. pod br. 695 ad.

zapravo najava i priprema »amputacije«¹¹⁷ Hrvatske i da nema ni riječi o mogućnosti parlamentarne suradnje sa Srbima i bilo kojom beogradskom vladom. Dodao je još kako je čuo da se na Borongajskoj skupštini vikalo »Dolje kralj«. Potvrdu tih tvrdnji taj je kotarski predstojnik našao u zaplijenjenom pismu vojnog bjegunca iz sela Bobova, koji je pisao rodbini iz Mađarske kako misli »da će se hrvatska očistiti naskoro«. Na kraju je predstojnik zaključio da je sve što je iznio »tvrdio uvjerenje ovdašnjeg naroda hrvatskog plemena«.¹¹⁸ Ta posljednja četiri kotara zagrebačke županije imala su, dakle, čelnike koji su se ponašali kao izraziti predstavnici i zagovornici vladajućeg poretka. Zahvaljujući zasigurno odnosu političkih i nacionalnih snaga – u tim je područjima prevladalo srpsko pučanstvo – imali su i režimski raspoložen većinski dio stanovništva, pa su zato i mogli tako procjenivati odjeke Borongajske skupštine, koja je u većini drugih krajeva Hrvatske imala sasvim suprotno značenje.

Zaključak

Borongajska skupština HRSS-a i njezin nastavak u dvorani Hrvatskog sokola 15. travnja 1923., s jedne strane, te režimsko ispitivanje njihovih odjeka s druge stranke, po svom značenju i po svojim rezultatima postali su i ostali paradigma političkih, nacionalnih, pa i društvenih odnosa u Kraljevini SHS. Događaji koji su sljedili to su jasno pokazali. Stjepan Radić, čelnik HRSS-a, dobivši golemu podršku hrvatskog seljaštva i drugih slojeva hrvatskog naroda na skupštinskim izborima u ožujku 1923. tim politički manifestacijama potvrdio je svoju mirotvornu politiku za ostvarenje samostalne i ravnopravne Hrvatske na načelu široke samouprave unutar postojeće Kraljevine SHS. Tu činjenicu nije okrnjila ni umanjila žestoka kritika postojećih političkih odnosa, velikosrpske politike i kralja kao njezina glavnog eksponenta. Štoviše, a to je pokazalo i režimsko ispitivanje odjeka tih skupština diljem Hrvatske, Radićev utjecaj na najveći dio hrvatskog seljaštva još je više osnažen, što govori o velikom političkim izrazom govorio o raspoloženju hrvatskog naroda. No, vladajući režim kao i pristaše režima u krajevima gdje je u većem broju živjelo srpsko stanovništvo te su opcije odbijali ne želeći dijeliti vlast ni s jednom grupacijom koja je zastupala hrvatske narodne interese.

¹¹⁷ Uoči Borongajske skupštine a nakon ožujskih izbora u raznim glasilima bila je razvijena teza da Radić zapravo hoće odvojiti Hrvatsku od Kraljevine SHS. Vidi J. Horvat, *Politička*, 249.

¹¹⁸ Vidi bilj. 116. Tom izvješću priloženi su i dopis iz Kostajnice br. 217 od 25. IV. 1923., dopis velikog župana zagrebačke županije upućen PRPU br. 101 od 26. IV. 1923. te ovjereni prijepis (pisan rukom) pisma Gjura Kovačevića iz Pešte upućen 7. III. 1923. Nikoli Štajduharu u selo Bobovec. O svemu je obaviješteno i Ministarstvo unutrašnjih dela u Beogradu, ali tek 12. VI. 1923. Nema podataka o daljnjoj provjeri tih tvrdnji. Inače, u tom se pismu najviše govori o svakodnevnim seoskim poslovima, a tek na kraju, uz pozdrav zetu Franji Grgiću, ispisane su citirane riječi.

SUMMARY

S. RADIĆ AND ROYAL POLICEMEN: THE ECHOES OF THE
BORONGAJ ASSEMBLY IN 1923

On the basis of the hitherto unused archival materials – the police and government officials reports in Croatia and Slavonia – the author analyses the HRSS Assembly of 15 April 1923 and its political reverberations in Croatia. The Assembly was exceptionally important not only in the historical development of the HRSS but for relationship of this strongest Croatian party to the governing structures. It was a public response to the oppressive Belgrade regime towards Croats and Croatia. The requests for Croatian sovereignty based on the consensus between Croatian and Serbian population were proclaimed at the Assembly. Likewise, a sharp critique of the centralism and unitarism of the regime and the king was raised, which could have had unpleasant consequences for Radić personally and the party. Even though this time the government did not persecute Radić, it organised a widespread examination of the political echoes of this Assembly.